

БОГАТИРЬОВ І. Г.,

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-дослідного центру
(Інститут кримінально-виконавчої
служби)

ВАСИЛЕНКО К. І.,

здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 340:343.8(477)

**РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ
НА ПРОЦЕС ВИКОНАННЯ І ВІДБУВАННЯ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ**

У статті розкрито вплив історико-правових явищ на процес виконання й відбування покарань в Україні, висвітлено їх роль у реформуванні пенітенціарної системи сьогодні.

Ключові слова: історико-правові явища, процес, виконання й відбування покарань, реформування, пенітенціарна система.

В статье раскрыто влияние историко-правовых явлений на процесс исполнения и отбывания наказаний в Украине, освещена их роль в реформировании пенитенциарной системы сегодня.

Ключевые слова: историко-правовые явления, процесс, исполнение и отбывание наказаний, реформирование, пенитенциарная система.

The article deals with the impact of historical and legal phenomena in the implementation process and serving sentences in Ukraine, and shows their role in reforming of penitentiary system today.

Key words: historical and legal phenomena, process of execution and serving the sentences, reform the penitentiary system.

Постановка проблеми. Побудова правової держави з ідеєю верховенства права у всіх сферах суспільного життя, формування внутрішньої політики і державного управління на всіх рівнях через призму закону і його застосування передбачає якісно нове бачення функціонування пенітенціарної системи України на сучасному етапі її становлення і розвитку.

Курс України на євроінтеграцію передбачає створення в органах і установах Державної пенітенціарної служби (далі – ДПтС) України належних умов для відбування покарання засудженими особами, надання їм допомоги в адаптації та переході до нового порядку життя з метою не втратити соціальні зв'язки, отримати освіту, набути нову професію і бути готовою до адаптації на свободі після звільнення.

Метою статті є вивчення впливу історико-правових явищ на процес виконання і відбування покарань в Україні та їх ролі у реформуванні пенітенціарної системи сьогодні.

Проголошені Конституцією й законами України соціальні цілі й завдання, якими визначено основні вектори розвитку українського суспільства, його політичних і владних структур, спрямовують діяльність державних органів і громадських організацій у сфері виконання кримінальних покарань на дотримання принципів пріоритету загально визначених людських цінностей, забезпечення життя й здоров'я людини, пріоритету прав людини над державними та суспільними інтересами за умови їх гармонійного поєднання, гуманізму й милосердя, справедливості та моральності.

Теоретичним підґрунтям написання статті стали праці вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: Л.В. Багрій-Шахматова, І.Г. Богатирьова, В.М. Бризгалова, Є.М. Бодюла, А.І. Васильєва, О.І. Галінського, А.П. Геля, А.А. Гончарова, Т.А. Денисової, О.М. Джужи, М.А. Дутова, П.П. Козлова, О.Г. Колба, В.А. Кирилюк, М.Є. Макагона, В.О. Меркулової, О.Є. Наташева, Ю.В. Нікітіна, О.І. Плужник, Ю.В. Пленкіна, О.Б. Пташинського, Р.М. Підвисоцького, М.С. Пузирьова, Г.О. Радова, Г.С. Резніченко, І.В. Саленкова, А.Х. Степанюка, М.О. Стручкова, В.М. Трубникова, С.Я. Фаренюка, С.В. Царюка, І.С. Яковець та інших.

Проте слід визнати, що питання впливу історико-правових явищ на процес виконання і відбування покарань в Україні та їх ролі у реформуванні пенітенціарної системи сьогодні практично залишаються поза увагою теоретико-прикладних досліджень. Це пояснюється характером функціонування пенітенціарної системи і послабленою увагою вчених, держави до організації її діяльності.

Основний зміст статті. Досліджуючи структурні суспільні перетворення, що відбувалися в Україні в ХІХ–ХХ столітті, ми дійшли висновку, що вони об'єктивно впливали на процес криміналізації суспільства. Серед них необхідно враховувати такі історично-правові явища.

По-перше, це поширення злочинності неповнолітніх. Дана категорія осіб нами виділяється в окрему групу засуджених. Ідея про створення спеціальних виправних закладів для неповнолітніх злочинців, державних притулків і колоній вперше отримала законодавче закріплення в 1866 р. Відповідно до цього закону, крім державних притулків і колоній для неповнолітніх злочинців, передбачалася можливість їх заснування земствами, громадськими і духовними установами, приватними особами [2, с. 123]. Важливо також наголосити, що притулки і колонії тих часів суттєво відрізнялися за своїм функціонуванням.

Більшість із них була змішана, тобто в них утримувалися такі категорії: бродяги, сироти, жебраки, правопорушники. Загальне спрямування новостворених виправних закладів вбачалося ініціаторами у покращенні долі неповнолітніх осіб обох статей, які здійснили протиправне діяння. Історія боротьби зі злочинністю неповнолітніх за часів колишнього СРСР пов'язана зі створенням у 1918 році комісій у справах неповнолітніх, яким дозволялось застосовувати до останніх тюремне ув'язнення. З 1924 року для неповнолітніх злочинців було організовано два типи трудових будинків: для осіб віком 14–16 років і 16–20 років.

31 травня 1935 року було встановлено установи для неповнолітніх, в яких обов'язковим було загальноосвітнє і виробниче навчання, порядок і умови направлення і звільнення з установи, процедуру розгляду справ про дострокове звільнення засуджених неповнолітніх із трудових колоній. Аналіз історичних джерел про виконання і відбування покарання неповнолітніми дає можливість зробити висновок про те, що установи для неповнолітніх виникали на основі державних і недержавних виправних закладів та тюремних закладів для дорослих і пройшли еволюційний шлях, що визначався загальним світоглядом про злочин і покарання, розвитком науки, особливостями менталітету та культури, формуванням державою і суспільством виваженої кримінально-виконавчої політики щодо неповнолітніх злочинців.

По-друге, жіноча злочинність. Необхідність її дослідження зумовлюється тим, що вона у сфері виконання і відбування покарань займає особливе місце. Жіночій злочинності притаманні специфічні інтереси, цінності, які пов'язані із сім'єю та дітьми, тому виникає потреба розширення можливостей для засуджених жінок надання права на щорічну відпустку, збільшення кількості побачень із дітьми, рідними, можливості працювати за межами установи в період підготовки до звільнення тощо.

За результатами дослідження Г. С. Резніченко, серед засуджених жінок питома вага тих, які відбувають покарання за злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі за сукупністю пом'якшуючих обставин, складає 60%; тих, які вчинили злочини проти власності, життя та здоров'я особи, незаконні дії з наркотичними речовинами, – 90% [3, с. 141].

Ретроспективний аналіз жіночої злочинності показує, що перебування засуджених жінок в ізоляції негативно впливає на їхній психофізіологічний стан, викликає в них депресію, пригніченість, апатію до життя тощо. Перебування засудженої жінки в місцях позбавлення волі характеризується певними проблемами, серед них: втрата соціально-корисних зв'язків; адаптація до умов відбування покарання; соціально несприятливе оточення тощо. Серед проблем, що існують у жінок перед звільненням, слід виділити: працевлаштування, проблема житла, стан здоров'я, сімейні стосунки, взаємини з батьками, рідними та родичами, соціальна адаптація до умов життя в сучасних умовах тощо [5, с. 120].

Важливого значення набуває сьогодні питання утримання в кримінально-виконавчих установах вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років. На наш погляд, дане питання має вирішуватися на користь дитини, зокрема, шляхом створення належних умов сумісного проживання матері разом з дитиною в місцях позбавлення волі. Таке положення не суперечить міжнародним стандартам та міжнародному досвіду вирішення цього питання.

Водночас відбування покарання засудженими жінками зумовлюють суттєві зміни в системному підході щодо функціонування жіночих кримінально-виконавчих установ та виховних колоній для неповнолітніх. Зокрема, пропонується внести зміни до Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України з метою приведення деяких його норм до міжнародних стандартів утримання ув'язнених.

По-третє, вплив на процес виконання і відбування покарань рецидивної злочинності, яка за своєю природою становить великий інтерес, як у теоретичному, так і практичному розумінні цього притаманного для будь-якої країни явища. Оскільки зміна світогляду в нашому суспільстві щодо рецидивної злочинності зумовила й відповідні зміни у ставленні вчених і практиків до її становлення й розвитку, на нашу думку, серед завдань протидії рецидивній злочинності слід виділити такі питання: сутність рецидиву з урахуванням законодавчого його закріплення в чинному законодавстві; методологічний і логіко-гносеологічний процес пізнання рецидивної злочинності; вплив рецидивної злочинності на процес криміналізації суспільства; латентність рецидивної злочинності, її кількісні та якісні показники тощо.

Безперечно, рецидивну злочинність слід розглядати як сферу суспільної небезпечності, особливо жіночого рецидиву та рецидиву злочинності неповнолітніх. Вивчення рецидивної злочинності в Україні має багатоаспектний прикладний характер. Воно зумовлюється як практичними, так і теоретичними причинами. Теоретичне значення становлення та розвитку рецидивної злочинності полягає в його методології і визначенні місця в системі історії держави і права у подальшому розвитку наукової думки щодо даного суспільно небезпечного явища. Практичний інтерес полягає у підвищенні ефективності протидії рецидивній злочинності в сучасних умовах соціально-економічного, політичного, національного та ідеологічного розвитку України.

По-четверте, вплив пенітенціарної політики на становлення та розвиток системи покарань в Україні, що обумовлює зміну орієнтирів у процесі виконання і відбування покарань: від виправно-трудова політики, де домінуючим елементом цього процесу була праця, до створення після 1 січня 2004 р. нової галузі права, яка включила в систему покарань нові її види, такі як: арешт, обмеження волі, громадські роботи, довічне позбавлення волі – й одночасно виключила покарання у виді громадської догани, позбавлення батьківських прав, на підставі чого виникла і нова кримінально-виконавча політика.

По-п'яте, вплив на порядок і умови проведення в установах виконання покарань соціально-виховної роботи із засудженими є одним із найважливіших напрямів розвитку сучасної пенітенціарної політики України, який потребує відповідного наукового осмислення й нормативно-правового забезпечення. Станом на 1 грудня 2014 р. у 182 установах, які належать до сфери управління ДПтС України, трималося 103508 засуджених [1].

Враховуючи, що саме контингент, який перебуває в установах виконання покарань, складає переважну більшість засуджених, та зважаючи на його криміногенний склад, вітчизняна пенітенціарна політика, базуючись на вироблених міжнародним співтовариством стандартах, повинна забезпечувати реалізацію низки таких концептуальних засад:

- надання засудженим можливості користуватись усіма правами людини й громадянина (з урахуванням визначених законом і встановлених вироком суду обмежень);
- гарантування поваги з боку держави законних інтересів засуджених, охорони їхніх прав та свобод;
- забезпечення необхідних умов для їх виправлення й ресоціалізації; реалізація права засуджених на соціальне забезпечення відповідно до законів України;
- сприяння соціальному й правовому захисту, забезпечення особистої безпеки засуджених.

Складність реалізації зазначених завдань обумовлена наявністю встановлених законом обмежень прав та свобод засуджених у період відбування покарання, а також потребою у відтворенні в умовах позбавлення волі елементів звичайного укладу життя, що дозволяє покращити ресоціалізацію особи в подальшому.

Від того, наскільки відтворені в період ізоляції умови наближаються до умов життя особи в суспільстві, залежить ефективність виправлення й ресоціалізації засуджених, відчуття ними власної людської гідності. Організація та зміст соціально-виховної роботи у виправних колоніях, її нормативно-правове забезпечення має полегшити вирішення цих проблем, сприяти більш ефективному виправленню й ресоціалізації засуджених, їх адаптації в суспільстві після звільнення від відбування покарання.

Серед дванадцяти видів покарань, передбачених Кримінальним кодексом (КК) України, слід звернути увагу на роль пенітенціарної політики у сфері виконання покарання у виді довічного позбавлення волі [4, с. 338]. Ми підтримуємо думку вчених у галузі кримінально-виконавчого права, що за ступенем значимості серед інших одинадцяти видів покарань покарання у виді довічного позбавлення волі визнається найбільш суворішим, але поряд зі смертною карою має низку безперечних переваг, зокрема: дане покарання не позбавляє права особу на життя і дає шанс спокутувати вину, покаятися; довічне позбавлення волі дає можливість державі у будь-який час виправити судову помилку відносно засудженої особи до даного виду покарання тощо [6, с. 702].

По-шосте, в теорії кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчій діяльності установ виконання покарань актуальними є питання, пов'язані зі створенням для засуджених необхідних умов, котрі б стимулювали їх правомірну (навіть, краще сказати, «зразкову») поведінку (оскільки правомірна поведінка апріорі є обов'язком кожного засудженого) та у зрештою сприяли б досягненню мети кримінально-виконавчого законодавства – захисту інтересів особи, суспільства і держави.

Не дублюючи мету покарання, а визначаючи мету кримінально-виконавчого законодавства (захист інтересів особи, суспільства і держави), кримінально-виконавче законодавство закріплює основні засоби досягнення однієї зі складових мети покарання – виправлення засуджених. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 6 КВК України, основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно-корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив [8].

По-сьоме, визначна роль впливу історико-правових явищ на процес виконання і відбування покарань в Україні та їх роль у реформуванні пенітенціарної системи сьогодні належить елементам прогресивної системи відбування покарання, запровадження якої на теренах УРСР ще на початку 20-х років XX ст. було нормативно закріплено у ст. 4 першого Виправно-трудоного кодексу УРСР (1925 р.).

Академік О.О. Малиновський, український вчений-пенітенціарист, надаючи високу оцінку запровадженню прогресивної системи відбування покарання на теренах УРСР, зазначає: «Радянська прогресивна система – не копія англо-ірландської, з неї запозичена головна

думка, відкинуто обов'язкове самотнє ув'язнення на початку, бо воно цілком неприпустимо в радянських місцях ув'язнення. Відкинуто оцінку марками поведінки й праці ув'язнених, так само відмінний одяг для ув'язнених різних класів [7, с. 81].

Поділ ув'язнених на класи (розряди й категорії) залишено, але поглиблено: в основі поділу лежить і ступінь соціальної небезпеки, й поведінка особи в ув'язненні та його особистість перед ув'язненням». Хоча наведена теза й не позбавлена деякою мірою класового забарвлення, в основному вона вірно розкриває зміст прогресивної системи в органах і установах виконання покарань.

Прогресивна система відбування покарання застосовується на теренах України сьогодні – вона дещо перебуває у трансформованому вигляді, однак слід сказати про те, що її статус розглядається нами з урахуванням вимог часу та міжнародних стандартів. Слід наголосити, що її основні елементи уже закріплені в нормах чинного КВК України, а також вона представлена інститутами зміни умов тримання засуджених (як у межах однієї виправної колонії, так і шляхом переведення до виправної колонії іншого рівня безпеки), умовно-дотроковим звільненням, заміною не відбутої частини покарання більш м'яким тощо.

Висновок. Реалії історичних процесів в Україні за своєю природою змінюють і процес виконання і відбування покарань, що суттєво впливає на діяльність органів і установ виконання покарань. Взагалі, історично-правовий досвід допомагає підвищенню ефективності виправлення і ресоціалізації засуджених, прогнозуванню, розвитку профілактики і кримінально-правового впливу на злочинність взагалі, неповнолітніх, жінок і чоловіків зокрема, реалізації в цій спеціальній сфері вимог державної політики щодо виконання і відбування кримінальних покарань.

Список використаних джерел:

1. Загальна характеристика Державної пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075?jsessionid=ED1B11A10D9653700E4AFE794E8263DB>.
2. Савенко О.Г. Строеие и жизнь исправительных колоний и приютов для малолетних преступников / О.Г. Савенко. – Одесса, 2008. – С. 123–126.
3. Резніченко Г.С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок : монографія / Г.С. Резніченко. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 173 с.
4. Богатирьов І.Г. Система та класифікація кримінальних покарань за новим кримінальним і кримінально-виконавчим кодексами України І.Г. Богатирьов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики // Бюл-нь Київського ін-ту внутр справ. – 2005. – № 8. – С. 338–344.
5. Богатирьов І.Г. Історично– правовий аналіз діяльності пенітенціарної системи України у роки Радянської влади / І.Г. Богатирьов // Вісник Запорізьк. юрид. ін-ту. – 2006. – № 4. – С.120-128.
6. Кримінально-виконавче право України: Підручник / О.М. Джужа, І.Г. Богатирьов, О.Г. Колб, В.В. Василевич та ін; за заг. ред. докт. юрид. наук., проф. О.М. Джужи. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.
7. Малиновський О.О. Радянські виправно-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами / О.О. Малиновський. – Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – С. 81.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 лип. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1129-15>.

